

ПИЕР РОЗАНВАЛОН

КОНТРАДЕМОКРАЦИЯТА.
ПОЛИТИКАТА ВЪВ ВРЕМЕТО НА НЕДОВЕРИЕ

КНИГАТА Е ИЗДАДЕНА
С ФИНАНСОВАТА ПОДКРЕПА
НА ФРЕНСКИЯ КУЛТУРЕН ИНСТИТУТ В БЪЛГАРИЯ

Преводът е направен по изданието:
Pierre Rosanvallon
La contre-démocratie

© Éditions du Seuil, 2006

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на Фондация за хуманитарни и социални изследвания и издателство „Изток-Запад“.

© Нина Венова, превод, 2012

© Фондация за хуманитарни и социални изследвания, 2012

© Издателство „Изток-Запад“, 2012

ISBN 978-619-152-091-6

ПИЕР РОЗАНВАЛОН **КОНТРАДЕМОКРАЦИЯТА**

ПРЕВОД ОТ ФРЕНСКИ ЕЗИК: **НИНА ВЕНОВА**

РЕДАКЦИЯ: **СТОЯН АТАНАСОВ**

ИВАЙЛО ДИЧЕВ

КОГАТО ГУБИМ, КАКВО ПЕЧЕЛИМ?

Още Токвил показва, че демокрацията не е само избори, институции и процедури. Демокрацията е културна нагласа, при която обществото оставя място на своите критици и дори разчита на тях. Нещо повече, демокрацията е процес на непрестанно преизмисляне и усъвършенстване на политическата игра, защото всяко окончателно регламентиране на взаимодействията бързо започва да изглежда ограничаващо.

Книгата на Пиер Розанвалон насочва вниманието ни към тази усложняваща се геометрия на съвременните ни общества, където на задълбочаващото се развитие на институциите се противопоставя една все по-мощна съпротива отдолу. „Контрадемокрация“ – това са всички онези нерегламентирани, стихийни намеси в политическия живот на самоупълномощилите се да контролират властта граждани. С това понятие авторът няма предвид отрицание на демократичните принципи, а тъкмо обратното – тяхното укрепване, опирането им в тялото на социума. Протестиращият, разобличаващият, възпиращият властта гражданин в последна сметка (парадоксално) придава на демокрацията онази легитимност, която институциите на представителната демокрация губят с рутинизирането на процедурите си. Понятието за демокрация на участието, навлязло в употреба от 80-те години на ХХ в. насам, като че ли не улавя съвсем точно явлението, доколкото описва една по-подредена, опитомена от политиците (примерно на ниво ЕС) реалност. В настоящата книга ще ни се говори за онова нерегламентирано, хаотично, често агресивно участие, правото на което гражданите извоюват ден след ден против волята на институциите, а понякога и за ужас на политолозите, които виждат в него заплаха за демократичния ред.

Провокацията в анализа на Розанвалон, която ще ни накара да прочетем книгата, е в преобръщането на страховете ни. В невероятния изблик на контрадемократична активност днес – в епохата на интернет и неправителствените организации, на самодейните екс-

пертизи и гражданските неподчинения, на хроничните скандали и информационните „течове“ – авторът вижда не упадък на демокрацията, а напротив, доказателство за това, че тя е жива и се приспособява към съвременния свят. Разбира се, до подобен извод се стига след дълъг вътрешен диалог между аргументи, казуси, исторически прецеденти. От една страна, обществото се разпада на частни субекти, волята на мнозинството се подменя с крясъците на малки групи медийно-активни самозванци, негативизмът се е наложил като единствено възможната публична поза. От друга – имало ли е епоха, когато толкова много хора са следили действията на управляващите, мобилизирали са се със скоростта на светлината, влагали са толкова креативност в протестите си? От една страна, дейците на контрадемократията подкопават всяка възможна власт. От друга, с действията си те може би ще принудят политиците да променят из основи зациклилата демокрация, такава, каквато ни я е оставил ХХ век?... Любопитното е, че онова, което предпазва Розанвалон от дежурния за подобни анализи катастрофизъм, не е някаква утопична визия за бъдещето, а неговата специалност – историята. Положени в дългата перспектива на времето, битките между институционализирана и стихийна демокрация не са нито нови, нито уникални. Толерирането на политическия сблъсък съставлява самата същност на този тип общество, което прави възможно съперничеството и битката за преразпределение на територии да се водят по ненасилствен начин.

Богатото и аргументирано изложение ще ни убеди, че от самото си раждане демокрацията се люшка между нормата и културната реалност, тъй че би било погрешно да игнорираме едната или другата ѝ страна. Подходът на Розанвалон се стреми да комбинира ценностно-философската нагласа с историко-антропологическото вглеждане във фактите, заети от различни епохи и култури. Ако можем да установим някаква историческа еволюция, то тя е във все по-голямата търпимост на институционалната демокрация към нейната нерегламентирана и понякога застрашителна тъмна половина. Наред с това обаче все по-голямо става и недоверието на събудените за участие граждани към толериращата ги власт. Как е възможен подобен парадокс: все по-открита към гражданите власт да среща от тях все по-силен отпор?

Преди да търси отговор на този въпрос, Розанвалон се заема да анализира формите на контрадемократичната активност (отново

припомням, че „контра-“ тук трябва да се разбира като „друга“, не като „анти-“. Проявленията ѝ ще бъдат подредени в три групи: надзор, възпрепятстване и съдене.

Да почнем с надзора. Всички култури познават някакъв тип общностен контрол отдолу, основан на морални или религиозни ценности. Той обаче добива масова, да не кажем индустриална форма с преминаването от устната комуникация на градската агора към модерните медии, които тиражират и продават недоволства, скандали, разкрития. Кулминация на тази тенденция днес е интерактивната и мрежова комуникация на Web 2.0, където успоредно с професионалистите свободно може да се изразява всеки среднограмотен потребител. Интернет, пише Розанвалон, не бива да се мисли като просто средство, примерно за по-добро организиране на избори: той е политическа форма, която изразява структурното недоверие към властта при демокрацията. Интернет е спонтанната адаптация (на обществото) към необходимостта от надзор, разобличение и оценяване.

Едва ли има смисъл тук да започваме спора за яйцето и кокошката, т.е. дали първо е недоверието, което поражда своите средства, медиите, или първи са техническите нововъведения на медиите, които засилват недоверието. По-важно е да осмислим новата ситуация, в която се е озовала политическата власт в демократичния свят днес: тя вече не се отчита на определени периоди във времето на избори въз основа на направено или ненаправено. Властта, която доскоро е играела ролята на основен надзирател, днес сама е под перманентен надзор, защото непрекъснато някой някъде блогира, изнася информация, качва разобличаващи снимки. Говорим не за бунтове и безредици, каквито винаги е имало в историята, ако управниците са погавали културните очевидности; говорим за толериран, квазилегален тип съпротива, която властта все по-често трябва да взема предвид. В определен смисъл тя днес е непрекъснато на избори!

Песимистичната версия е, че подобен паноптикум рискува да блокира всякакви управленски действия; доведен докрай, вездесъщият мит за прозрачността рискува да ликвидира политическата субектност, а управленските решения да се превърнат във функция на сондажите на общественото мнение и в последна сметка – на променливите настроения на дигиталната тълпа. От друга страна,

гражданският надзор, балансиран с комплексна форма от институции и процедури, може да възвърне загубената легитимност на политическия процес и да накара гражданите отново да се разпознават в него. Демокрацията означава определена доза недоверие, което властта трябва периодически да преодолява. Въпросът е поносима ли е новата доза фармакон („лекарство-отрова“, ст.гр.) или ще убие пациента?

Впрочем Розанвалон поставя гражданския надзор в по-широката перспектива на модернизацията на обществата. На едната крайност можем да поставим революционната бдителност, практикувана и във време на френската „власт на терора“, и на болшевишката диктатура, тогава, когато доносът става оръжие на гражданската война и взаимното избиване. На другата можем да поставим съвременната неолиберална идеология на подотчетността, на одита, на рейтингите, т.е. цялата тази индустрия на обратната връзка, разпространена особено силно в англосаксонския свят. Като поставя политическата власт в зависимост от частни агенции, персонални експертизи или самоизлъчили се неправителствени организации, тя на практика громи държавата и отваря поле за настъплението на корпоративните интереси. Очевидно днес вече имаме съпротивителни сили срещу революционната бдителност, но знаем ли как да противодействаме на растящата приватизация на надзора над обществата ни? Най-пресният случай са трите американски рейтингови агенции, които разклащат цели държави, без да се подчиняват на някаква ясна институционална рамка, свързана с международния политически ред. Ако правилно разбирам, усещането на Розанвалон е, че баланс може да се постигне не по пътя на забраната и връщането назад, а чрез мобилизирането на все повече граждански актьори в даденото поле, с което да бъдат балансирани оценките на един или друг частен играч и постигната по-голяма обективност. Т.е. не по-малко, а повече надзор, масовизиране на надзора, така да се каже.

Вторият аспект на контрадемокрацията, това е възпрепятстването на едни или други политически решения. Става дума за един вид негативен суверенитет, свързан с правото на гражданина да блокира, да саботира, да налага вето. Защо днес толкова по-трудно се мобилизираме за позитивни проекти, отколкото за подобни актове на възпрепятстване? Като че ли се е променила самата тъкан

на онова, което сме свикнали да наричаме „народ“. Загубила е своята легитимност идеята за прогреса и общото бъдеще; все по-голямата индивидуализация фрагментира обществото на обособени гилдии, интереси, микрокултури.

Но проблемът има и едно чисто семиотично измерение. Да-то и не-то не са симетрични: да изградиш нещо голямо предполага дълго и бавно усилие, където в последна сметка авторството се разлива по многобройни участници в начинанието, по различните етапи на изпълнението му. В свят на бързи промени като нашия вече нямаш време да чакаш ефекта от градивното усилие. Обратно, да спреш дадено решение, това има незабавен ефект и прославя своя политически автор. Не-то е силно медийно послание, да-то бързо заглъхва¹. Очевидно е, че в един свят на все по-голяма индивидуализация, на все по-настойчива нужда от това да бъдеш видим, мобилизациите по възпиране не могат да не процъфтяват. Оттук и възходът на народа-вето, както го нарича Розанвалон – онзи, който се мобилизира, за да сложи прът в колелото на властта, който е готов да протестира още преди да е започнало управленското действие, който изпада в паника от всяка най-хипотетична опасност за здравето или природата.

Последният аспект на контрадемокрацията, това е нахлуването на гражданина съдник в правния ред. От зората на демократичните общества в работата на правните институции се бъркат различните мъдrecи и интелектуалци-обвинители, ad hoc комитети и журита, изтеглени с жребий, неправителствени организации или просто будни граждани. Днес това структуроопределящо за демокрацията напрежение между писаното правило и толерираната практика също се усилва неимоверно. Медийната модерност налага и тук своя печат, като превръща всяко съдене в спектакъл, където зрителският трибунал разтерзава заподозрените, търси потвърждение на фантазиите си, произнася присъди преди съда. Всяка политическа тема в съвременните общества се юридизира, а по всеки казус безименни дигитални специалисти привеждат факти, експертизи,

---

¹ Тъкмо обратното е при средновековната християнска мисъл, където да-то на Бог е онтологически по-силно от не-то на Сатаната; но, както знаем, в онази епоха стратегията на репрезентация работи по точно обратния начин – не е прието да говориш за себе си, винаги хвалиш другия.

обвинения. Подобна картина изглежда плашеща; заиграването с непостоянните страсти на публиката сякаш ни връща към предмодерния естезис на публични наказания. От друга страна, ставащото очевидно и тук е сигнал за криза. Не почват ли да стават все по-неадекватни юридическите институции днес, бавни, тайнствени, безконтролни? Едва ли медийният линч е решение за делегитимирането на правосъдието, от друга страна, възможно ли е гражданният днес да продължи да стои извън светая светих на правораздаването?

Розанвалон посвещава специални параграфи на опасностите, които крие прекомерното разрастване на контрадемокрацията. Такава е деполитизацията на уж мобилизираното за отпор гражданско общество. Наместо да търси решение на проблемите вътре в политическите алтернативи, гражданинът, заел позата на надзирател/спирачка/съдник, ги измества по линията на моралното възмущение, на отлагането на трудния избор, на затварянето в моралния пашкул под девиза „всинца са маскари“. От тук до популизма има само една крачка. В перспективата на този анализ популизмът е овластената контрадемокрация без институционална противотечност: самата власт мобилизира масите да съдят пряко и непосредствено корумпираните политици, да недоволстват и отлагат, да прехвърлят отговорността за всяка трудност върху някой, нарочен за враг.

Тук стигаме до най-важното послание на книгата, което е в призива да търсим нови баланси, взимащи предвид неимоверно нараналата сложност на демократичния процес – институционален и стихийен, централизиран и мрежови, национален и глобален, медийен и правен. Зад взрива на контраполитики днес стои стигналото до застрашителни размери недоверие на гражданите в институционализираните форми на държавата и политиката. Всяка демокрация съдържа в себе си едно задължително количество разочарование: за разлика от авторитарната, тиранична или религиозна власт, която обещава окончателни и бързи решения, тя може само да отлага, да балансира интереси, да пренасочва гражданските енергии. Днес обаче са загубили своята легитимност не само процедурите на представителната демокрация, но изобщо всички онези фигури, на които по-рано сме делегирали правото да водят обществените дела – на политика, на индустриалеца, на учения-експерт, на съди-

ята, на професионалния публичен интелектуалец. Впрочем тази тема Розанвалон ще развие по-специално в следващата си книга „Демократичната легитимност. Безпристрастност, рефлексивност, близост“ (2008).

Защо се е получило така? Дали сме станали по-свободолюбиви и вече не търпим никой да решава заради нас? Розанвалон тръгва в друга посока. Политическото губи смисъла си преди всичко заради изчезването на големите идеологически алтернативи след края на Студената война и превръщането на управлението в придатък на икономиката. Самото съвременно производство вече няма нужда от големи групи със сходно място в производствения процес – всеки се пазари индивидуално, всеки има свои специфични интереси. Откъде тогава да дойдат големите идеологически деления, каквито помним от последните два века? Политиката неусетно е станала излишна. Ако разликата между едните и другите, леви и десни, либерали и консерватори е в детайлите, защо изобщо да им обръщаме внимание, защо отделяме за тях толкова пари на данъкоплатеца?

Но Розанвалон няма да остане при тези тривиални констатации. Разочарованието идва от нещо по-дълбоко, от подкопаването на самата идея за общество, случило се в последните няколко десетилетия, с онова, което понякога наричат дясна контрареволуция. Освободилият се от всякакви морални задръжки частен интерес отрича идеята за равенство, върху която е основана модернизацията през ХХ век и особено след Втората световна война. Авторът многократно се връща към тази тема – като се почне от станалата класическа „Криза на социалната държава“ (1981), „Новата епоха на неравенства“ (с Ж.-П. Фитуси, 1996) и се стигне до последната му работа, озаглавена „Обществото на равните“ (2011)¹. Равенството тук не е утопия, а се мисли като онази спойка, онзи социален компромис, който е позволил на капиталистическите общества от развития свят да минат през катаклизма на модернизацията. Разтягането на социалната ножицата и кръстоносния поход срещу социалната държава, подхванат от Тачър и Рейгън, днес дават своя резултат – масови протести, негативизъм, отчуждение от политиката,

---

¹ Представената тук „Контрадемокрация“, заедно с „Демократичната легитимност“ и „Обществото на равните“ са замислени като трилогия, преосмисляща демокрацията в съвременния свят.

егоизъм, т.е. едно застрашително разпадане на обществата, в които живеем. Разочарованието от станалото излишно политическо измерение всъщност скрива отчаяната нужда от едно друго, истински ефикасно политическо. В този процес бедна България съвсем не прави изключение – неимоверното увеличение на социалните неравенства породи съвсем същите процеси; ако читателят реши да игнорира обичайните журналистически термини като „мутри“, „комунисти“ и „депутатски кюфтета“, ще види, че процесите, които Розанвалон описва в глобален план, не са много различни тук.

Търсенето на новите политически форми, които според френския израз да „правят общество“ от атомизираните индивиди, е основната тема в творчеството на Розанвалон – един мислител, започнал кариерата си като профсъюзен деятел и стигнал до най-високата академична кариера в Колеж дьо Франс. Или, ако се върнем към по-конкретната тема на настоящата книга: как да сдобрим демокрация и контрадемокрация, как да им помогнем да заработят в синхрон, така че да се възстанови легитимността и ролята на политическото в съвременния свят?

Може би не е излишно да ситуираме автора във френската идейна координатна система. Розанвалон е един от интелектуалците на „втората левица“, наследила християнските ценности, отвращението от съветския комунизъм и свободолюбието на 68-ма. Политикът, който свързваме с нея, е премиерминистърът на Митеран – Мишел Рокар – най-либералният от социалистите, най-десният от левите. Заедно с Франсоа Фюре пък – известният критик на френската и болшевишката революция – той ще създаде платформата „Република на идеите“. Аналогията с английския „Ню лейбър“ на премиера Блеър и социолога Гидънс може би е далечна, но едва ли излишна. За това идейно семейство търсенето на нови форми на равенство и социална справедливост не означава връщане към бюрократичната държава и механичното преразпределение, а напротив – търсене на нови форми на демокрация, които интегрират индивидуализма, новите мобилности, транснационалната политика, неинституционалните практики на гражданството. Може би не е излишно да се припомни, че в началото на интелектуалната си кариера Розанвалон вярва в работническото самоуправление – утопия, загубила днес своята сериозност, но със сигурност основана върху ценности като индивидуална свобода, децентрализация, гражданско участие.

На радикализирана политически сцена като френската втората левица, с опита и да съчетае социалното и либералното, търпи удари и отляво, от традиционните етатисти, и отясно, от бруталните неолиберали. Това, което ѝ позволява да оцелява и да печели терен е, че е едновременно достатъчно реалистична, за да вземе предвид развитието на съвременния свят и достатъчно почтена към ценностите на цивилизацията ни. Мисля, че надигналата се контрадемократична вълна днес не може да не стои зад нея.

ВЪВЕДЕНИЕ. НЕДОВЕРИЕ И ДЕМОКРАЦИЯ

Демократичният идеал вече властва повсеместно, но режимите, които се позовават на него, почти навсякъде предизвикват силни критики. Това е големият политически проблем на нашето време. Затова и подронването на доверието на гражданите в управляващите и в политическите институции е сред най-изучаваните от политическата наука явления през последните два века. Редица сериозни изследвания, както национални, така и сравнителни, ясно установяват диагнозата. Изобилстват и трудовете, посветени на развиващата се тенденция към абстенционизъм, отказ от гласуване. Многозначителен е фактът, че пробемът не отминава дори новите демокрации, както може да се види от случващото се в бившите комунистически страни в Източна Европа и от преобладаващото положение в бившите диктатури от Азия и Латинска Америка. Как да си обясним тези факти, обикновено приемани като признак на „криза“, „разстройство“, „безразличие“ или „повреда“? Преобладаващите днес тълкувания говорят – често безразборно – за ефекти от надигането на индивидуализма, за зиморничаво затваряне в личната сфера, за отслабване на политическата воля и все по-голямо откъсване на елитите от народа. Причините за онова, което е заклеймявано навсякъде като пагубен „упадък на политическото“, най-често биват обяснявани с определени форми на заслепение или отстъпление при управляващите и с поведението на отчаяние или нехаене сред управляваните. Оплакването е насочено към една липса или отказ, визира се отклонението от определен първоначален модел и се изобличава отмятане от поето обещание. Такива оценки днес са на уста и под перото на всички. Те свързват по неясен, макар и повтарящ се начин мрачното или раздражено схващане за настоящето с носталгията по едно силно идеализирано гражданско минало. От това разочарование понякога смущаващо избликва глупо озлобление срещу демокрациите.

Настоящият труд изследва други посоки, за да разбере сегашното състояние на демокрациите. Той предлага да се разшири полето на анализ, отчитайки динамично реакциите на обществото пред

вродените недъзи на представителните управленски режими. Защото демокрацията наистина винаги се е проявявала исторически и като обещание, и като проблем. Обещание за режим, съобразен с нуждите на обществото, тъй като демокрацията е основана върху осъществяването на двоен императив: за равенство и за автономия. Проблем, защото действителността често е много далеч от постигането на тези благородни идеали. Дори по местата, където е провъзгласен, демократичният проект неизменно си остава недовършен било поради грубо извращение, било поради умело стесняване или механично възпрепятстване. По един или друг начин никога не сме имали напълно „демократични“ режими в истинския смисъл на думата. Реално съществуващите демокрации са недовършени или дори конфискувани, естествено в много различна степен съобразно конкретните случаи. Това е причина разочарованията непрекъснато да съпътстват надеждите, родени от скъсването със света на зависимост и деспотизъм. Принципът чрез избори да се обезпечава легитимността на управляващите и изразяването на гражданското недоверие спрямо властите винаги са били свързани на практика. Още известното *Народно съглашение*, публикувано в Лондон на 1 май 1649 г., което представлява първият модерен демократичен манифест, ясно свидетелства за тази двойственост. Гарантиране на гражданските и религиозните свободи, учредяване на народно съдебно жури, всеобщо гласоподаване, срочни изборни мандати, строго подчинение на военната власт на гражданските власти, общодостъпност до държавните функции: всички тези принципи, вдъхновявали революциите през XVII и XVIII век, вече са формулирани във въпросния текст. Но е показателно, че в същото време той се позовава на „мъчителния опит“ от корупцията на властта, на опасността от налагането на лични интереси въпреки всички взети предпазни мерки и превръщането на представителството в господство. Следователно още от самото начало определянето на условията за създаване на легитимна власт вървят заедно с изразяването на „задръжки от недоверие“.

ОБЩЕСТВОТО НА НЕДОВЕРИЕ

Историята на *реалните* демокрации е неотделима от непрекъснато напрежение и оспорване. Реакциите на това положение на нещата са се развили в две посоки. Първо се увеличават предложения-

та и опитите за поправка на недостатъците на представителната система. Например чрез по-честото прибъгване до урните, развивайки механизмите на пряката демокрация и търсейки по-голяма зависимост на избраниците. Във всички тези случаи става въпрос за подобряване на „електоралната демокрация“. Успоредно се развиват и плетеница от практики, проверки, неформални обществени контравласти, но и институции, *предназначени да компенсират подкопаването на доверието чрез организиране на зорко недоверие*. Не е възможно да мислим демокрацията и да проследяваме нейната история, без да изследваме въпросните форми.

Искаме ли да вникнем в развитието на различните *демократични опити*, следва да отчитаме две измерения: функционирането и проблемите на изборно-представителните институции, от една страна, и изграждането на полето на недоверие, от друга. Досега главно първото измерение е привличало вниманието на историките и политическите теоретици. Аз предложих систематично осмисляне на тази сфера, изработвайки аргументиран анализ на структуриращите напрежения, които действат в институциите на гражданствеността, на представителството и на суверенитета¹. Време е да се обърнем към второто измерение. Изучаването на различни проявления на това недоверие несъмнено е било обект на много изследвания по отделни теми: история на съпротивите и на реакциите срещу натиска на властта, социология на формите на гражданско безразличие или на отхвърляне на политическата система и т.н. В случая са били отчитани определени действия и поведения, без да се сглобяват те в някаква цялост, освен когато биват свързвани съвсем общо и неопределено с борбата на мъжете и жените да живеят в един по-справедлив и по-свободен свят. Докато настоящият труд си поставя за цел да разгледа проявите на недоверие в една обща рамка, която свързано и последователно разкрива

---

¹ Вж. моята трилогия *Ръкополагането на гражданина. История на всеобщото гласоподаване във Франция (Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France, Paris, Gallimard, 1992)*; *Неоткриваемият народ. История на демократичното представителство във Франция (Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France, Paris, Gallimard, 1998)*; *Недовършената демокрация. История на суверенитета на народа във Франция (La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France, Paris, Gallimard, 2000)*.

най-дълбоките им характеристики, с една дума, да ги схваща като *образуващи политическа система*. И на тази основа да предложи разширено разбиране на функционирането, историята и теорията на демокрациите.

За да се ситуира по-добре проблемът, трябва предварително да подчертаем, че недоверието следва два големи пътя: либералния и демократичния. Либералното недоверие спрямо властта често е било теоретизирано и коментирано. На Монтеско дължим каноническия му израз¹, а основателите на американския режим му придават конституционна форма. Цялото виждане на Джеймс Медисън при обсъждането на Федералната конституция е пронизано от идеята да се предотврати натрупване на власт. Неговият проект цели не толкова изграждането на добро и силно правителство, стъпило върху народното доверие, колкото учредяването на слаба власт и институционализирането на съмнението. Според него е по-важно да се закрия индивидът от посегателствата на държавната воля, отколкото да се ръкополага гражданинът. От френска страна подобни позиции защитават Бенжамен Констан и Сисмонди, който е икономист, но и един от големите политически теоретици от началото на XIX век. Тъкмо „постоянната нагласа към съпротива“² е ключовият камък на режима, който Сисмонди би желал да види. Паметта за стария режим е определяща за тези автори. Те желаят да направят невъзможно всяко завръщане към деспотизма. Повече демокрация в случая автоматично означава повече подозрителност към властите³. Разсъждавайки в същия дух,

---

¹ Ще припомним формулировката в *За духа на законите* (1758): „Историческият опит показва, че всеки човек с власт е склонен да злоупотребява с нея; и той върви в тази насока, докато стигне някакви предели. А и самата добродетел – кой може да си представи това – се нуждае от предели. За да няма възможност от злоупотреба с властта, е необходима такава обществена уредба, че едната власт да възпира другата“ (книга XI, глава 4). (Тук и навсякъде по-нататък цитатите от *За духа на законите* на Монтеско са по превода на Тодор Чакърров, изд. „Наука и изкуство“, 1984. – Б.пр.)

² Jean Charles Léonard Simonde de Sismondi, *Etudes sur les constitutions des peuples libres*, Bruxelles 1836, p. 230 „Всички институции трябва да гарантират тази нагласа“, продължава той (пак там).

³ Вж. въведението на Марк Уорън към *Демокрация и доверие*, Mark E. Warren, *Democracy and Trust*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Бенжамен Констан стига до схващането, че свободата предполага общественото мнение да е систематично противопоставяно на управниците; той говори дори за необходимост от „надзор на омразата“¹. Ала истинската му оригиналност е в това, че той пръв прави ясно разграничение между „старото“ недоверие, произтичащо от отхвърлянето на деспотични управления, наложени на обществото, и „модерното“ недоверие, вкоренено в констатирането на възможни отклонения на новите режими, родени от общата воля. Като напомня „ужасния пример“ на Робеспьер, той подчертава разрива във Франция през 1793 г. между политическия процес, в който „общото доверие издига почтени хора на административни длъжности“, и факта, че същите „оставят да се организират събрания на убийци“². Затова според Констан следва да се ограничава и самото демократично доверие. В момента на приемането през 1830 г. на хартата на парламентарната монархия, увенчаваща типа режим, към който винаги е призовавал, в своята възхвала на текста той рязко подчертава, че „всяка [добра] конституция е акт на недоверие“³. Либералното недоверие може да се възприеме тук като „предпазна власт“, за да използваме израза на Бертран дьо Жувнел⁴. Затова и лесно бива вписвано в един скептичен и песимистичен поглед към демокрацията. Недоверието в този случай е подозрителност към народовластието, страх от податливостта му на заблуди, резервираност пред въвеждането на всеобщо гласоподаване. Съществува и друг подход – от демократичен вид – към недоверието. Тогава целта е да се следи зорко дали избраната власт изпълнява своите ангажименти и да се намерят средствата, с които да се поддържа първоначалното изискване за служене на общественото благо. Именно този тип недоверие ни интересува в настоящата книга. Наистина той се проявява най-вече в посттоталитарно време. Демократичното недоверие се изразява и организира по мно-

---

¹ *De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier*, s. 1. (Paris), 1796, p. 66.

² Пак там, с. 67.

³ *Courrier français*, 5 ноември 1829. – In: Benjamin Constant, *Recueil d'articles, 1829–1830*, Paris, Champion, 1992, p. 53.

⁴ Bertrand de Jouvenel, „The Means of Contestation“, *Government and Opposition*, vol. I, №2, януари 1966.

гообразни начини. Различавам три главни категории: надзорните власти, възпиращите форми, съдебната проверка. В сянката на изборно-представителната демокрация тези три контравласти очертават контурите на онова, което предлагам да наречем *контрадемокрация*. Контрадемокрацията не е обратното на демокрацията. А по-скоро формата на демокрация, която подкрепя другата, изпълнявайки ролята на подпора. Това е демокрацията на непреките власти, разпръснати в общественото тяло, постоянната демокрация на градивното недоверие наред с епизодичната демокрация на електоралната легитимност. Контрадемокрацията образува по този начин система с легалните демократични институции, чиито ефекти се стреми да продължи и разшири – тя е носещата конструкция. Затова трябва да бъде разбрана и анализирана като истинска *политическа форма* – нейното характеризиране и оценка са предмет на този труд.

Въздействието на политическото недоверие от демократичен вид се засилва в съвременните общества поради факта, че са структурно белязани от общо подкопаване на ролята на доверието в тяхното функциониране, на което отговаря засилване на реакциите на градивно недоверие. Три фактора, съответно от научно, икономическо и социологическо естество, обясняват установяването на *общество на градивно недоверие*. Първият, научният фактор, е изяснен от Улрих Бек в неговия труд *Рисковото общество*¹. Изходна точка на неговото разсъждение е добре познатата констатация за навлизането в свят, който е скъсал с техническия оптимизъм, преобладавал до шейсетте години на миналия век. Днес живеем във време на катастрофи и несигурност, в резултат на което възприемането на модерните индустрии и технологии се свързва много повече с понятието риск, отколкото с идеята за прогрес. Рисковото общество по същество е общество на недоверието пред бъдещето. Ала проблемът е, че гражданите въпреки всичко са осъдени да се доверяват на учените: те не разполагат с автономни елементи за оценка. Не могат да минат без учените и същевременно ги гледат с подозрение.

---

¹ Ulrich Beck, *La Société du risque. Sur la voie d'une autre modernité*, Paris, Aubier, 2001. (На български е преведена книгата *Световното рисково общество* – изд. „Обсидиан“, 1999, в която Улрих Бек развива теорията, изложена в „Рисковото общество: към една друга модерност“ – Б.пр.)

При това положение единственият полезен ход за гражданите е да принудят учените да дават обяснения и сметка. Да се опитат да установят позитивно недоверието като предпазна ограда, като бариера, защитаваща обществените интереси. Оттук и парадоксът, точно формулиран от някои коментатори на Бек: „Когато иска да разреши проблемите, които специалистите не са успели нито да предвидят, нито да избегнат, гражданинът отново се оказва в техни ръце. Така че няма друг изход, освен да ги упълномощава, но като увеличи механизмите за контрол и надзор над тях.“¹ Развитието на света на науката и техниката води в този смисъл до структуриране на определено обществено недоверие по начин, който е много слабо застъпен в настояването за спазване на „превантивния принцип“ (еквивалент на либералната власт за превенция в политическото поле). В макроикономически план доверието също намалява. Ако под доверие се разбира форма на знание, позволяващо да се извеждат хипотези за бъдещо поведение, няма как да не констатираме упадък на въпросното знание, което в случая се нарича икономическо предвиждане. Големите институции, натоварени с тази задача, престанаха да предлагат надеждни средносрочни и дългосрочни прогнози. Било защото са технически неспособни да го правят, било защото са изгубили благонадеждност поради твърде честите си грешки. Сякаш е било в друга ера (а са минали само трийсет години оттогава), когато парламентът гласуваше във Франция процента на растеж в петгодишна перспектива. Навлизането в един по-непредвидим икономически свят, управляван от по-отворена и по-комплексна система от взаимодействия, също допринася за нарастващите прояви на недоверие, в случая до голяма степен обусловени от едно по-широко усещане за безсилие на публичните политики.

Появата на общество на недоверие на трето място произтича от социологически механизми. В едно „общество на отдалечеността“ – според израза на Майкъл Уолзър – материалните основи на общественото доверие се ронят. Хората все по-малко си имат доверие, защото вече не се познават достатъчно. Липсата на доверие към другия и недоверието спрямо управляващите са твърде пряко

---

¹ Michel Callon, Pierre Lascoumes et Yannick Barthe, *Agir dans un monde incertain. Essai sur la démocratie technique*, Paris, Seuil, 2001, p. 311.

свързани, както го установяват сериозни сравнителни изследвания. Бразилия, която държи рекорд по политическо недоверие, е и страната, където показателите за междуличностно доверие са най-ниски. Обратният пример е Дания, където много силното доверие в другия отговаря на не толкова подозрително отношение към правителствата¹. Показателно е, че търпимостта към корупцията е по-силна при изявено разочарование от демокрацията². Така недоверието от демокрацията и структурното недоверие се припокриват и консолидират. Тези различни фактори са причина да се заговори за навлизане в „общество на общо недоверие“ като характеристика на съвременния свят³. Това общество е основният фон, върху който трябва да възстановим трансформациите на демокрацията, които ни интересуват.

ТРИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА КОНТРАДЕМОКРАЦИЯТА

Да започнем с надзорните власти. За да разберем тяхната същност и да проследим зараждането им, трябва да припомним, че идеята за суверенитет на народа исторически се изразява по два начина. Първо, чрез правото на гражданите да гласуват, за да определят своите управници. Това е най-явно признатото и утвърдено измерение на демократичния принцип. Но периодичното упражняване на властта да избираш и легитимираш почти винаги е подплатено

---

¹ Само 2,80% от бразилците заявяват, че по принцип „може да се има доверие на повечето хора“, в Дания показателят достига 66,50% (22,20% за Франция, резултат в долната част на таблицата). Вж. Ronald Inglehard (*et alii*), *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*, Mexico, Siglo XXI, 2004.

² Срв. Alejandro Moreno, „Corruption and Democratie: A Cultural Assessment“. In R. Inglehard (ed.), *Human Values and Social Change: Findings from the Values Surveys*, Leyde et Boston, Brill, 2003.

³ Вж. за Франция анкетата Euro RSCG, *La Société de défiance généralisée: enquête sur les nouveaux rapports de force et les enjeux relationnels dans la société française*, юли 2004. Ще подчертаем, че тъкмо този контекст обяснява сегашното избуяване на социологически и философски изследвания върху понятието доверие. Вж. по-специално трудовете на Russel Hardin, Diego Gambetta, Mark E. Warren. На френски вж. Vincent Mangematin, Christian Thuderoz, *Des mondes de confiance. Un concept à l'épreuve de la réalité sociale*, Paris, CNRS, 2003 и с Denis Harrison, *La Confiance. Approches économiques et sociologiques*, Montréal, Gaëtan Morin, 1999.

със стремеж за затвърждаване и продължаване на нейните ефекти чрез един по-постоянен контрол. Електоралното обвързване наистина още от самото начало се оказало недостатъчно, за да задължи представителите да изпълняват поетите задължения. За момент опитали да засилят принудителното му действие чрез закотвяне в императивно формулиран мандат. Ала това влошавало сериозно условията на откритите парламентарни обсъждания (предпоставка за всички истински дебати е възможността човек да си промени мнението след сблъсъка на аргументи). Затова този път бил изоставен, та по други, не толкова директни начини да се търсят формите за осъществяване на демокрацията. Върху проекта за едно „утопично представителство“, при което представеният напълно да се изявява в представителя, се наслагва ефективната практика на постоянно оспорване, на натиск, организиран по-дифузно и по-външно. Така търсенето на контравласт, която да е едновременно стабилизатор и коректив, от самото начало неизменно е в основата на живота на демокрациите. Ярко доказателство за централното място на тази двойственост е френският революционен опит. Още от 1789 г. една дума – надзор – служи за означаване на допълнителната форма на суверенитет, с която искат да постигнат пълно осъществяване на идеала за правителство на общата воля. Бдителността на народа, непрекъснатото упражняваният от него активен надзор са препоръчаното силно лекарство срещу лошото функциониране на институциите, по-специално срещу онова, което би могло да се нарече *представителна ентропия* (тоест влошаване на връзката между избраници и избиратели).

След като по време на Терора приема извратените форми на тирания на народните сдружения, думата „надзор“ всъщност се оказва извадена от политическия речник. Думата, не и действието. Под всевъзможни и променливи начини гражданското общество на практика никога не е преставало да упражнява форми на инспектиране, контрол, проверка, ревизия, оценка по множество канали. Тези власти дори значително са се развили. И ако за два века институционалната организация на представителните демокрации в крайна сметка не е претърпяла никаква голяма революция (по отношение на разбирането на представителството, на упражняването на отговорността, на ролята на изборите), то надзорните власти значително са се уплътнили и разнообразили. Ще разгледаме после-

дователно трите техни основни проявявания: *бдителност, разобличаване и оценяване*. Всяко от тях допринася за вграждането на електоралната легитимност в по-широката форма на социална легитимност, каквато представлява рейтинговият капитал на една личност или един режим. Защото наистина първото последствие от тези различни механизми е да се подложи на проверка *репутацията* на една власт. Репутацията също е вид „невидима институция“, един от факторите, изграждащи доверието. С какво се характеризират тези проверки? Те имат постоянен характер, докато електоралната демокрация се проявява от време на време. Могат да се извършват от личности, не само от организации. Разширяват и улесняват полето за намеса на обществото (още Джон Стюарт Мил отбелязва, че не всичко можеш да вършиш, но всичко можеш да контролираш). Затова тази „демокрация на надзора“ днес е в пълен подем. Умножаването на санкциониращите и възпиращите власти е втората форма на недоверие, структурираща контрадемокрацията. В *За духа на законите* Монтескьо подчертава централната според него отлика между способността да действаш и способността да възпираш. Той поставя ударението върху една асиметрия, чието значение непрекъснато нараства, доколкото гражданите от опит се сблъскват с границите на мандатната демокрация, що се отнася до осъществяването на техните цели и надежди. Оказали се в крайна сметка доста неспособни да принудят правителствата да извършат някои действия или да вземат определени решения, гражданите откриват, че могат да постигнат резултат, увеличавайки санкциите срещу властта. Така постепенно в сянката на „позитивната демокрация“ – изразена чрез избори и легални институции – се развива нещо, което бихме могли да наречем „негативен обществен суверенитет“. На първо място, за това има обяснение от „технически“ порядък: възпрепятстващите действия дават наистина осезаеми и видими резултати. Постигнатото оттегляне на някой проектозакон удовлетворява напълно искането. Докато при всички случаи успехът на натиск в името на определена политика е много по-спорен. Волята винаги се изпълнява напълно във възпиращия акт, защото е фокусирана върху еднозначно и ясно решение, което изчерпва нейната цел. Мандатът или обикновеното упълномощаване не притежават такива качества: в тази рамка въпросът за изпълнението на волята остава отворен, защото бъдещето е несигурно и действията

на изпълномощения остават недетерминирани. Напрежението от обещанието или от задължението, което е в центъра на мандатната демокрация, бива преодоляно в рамката на една *негативна демокрация*.

А и от социологическа гледна точка е ясно също така, че негативните коалиции се организират по-лесно, отколкото позитивните мнозинства. Те успяват да се сработят с противоречията си. Нещо повече, тъкмо тяхната разнородност обяснява лесното им сформирание и успеха им. Подобни противодействащи мнозинства не се нуждаят от еднородност, за да изпълняват ролята си. Като изразител на различни опозиции, тяхната значимост се отчита според интензивността на реакциите. На улицата, в протестите с медийно покритие или в символичното изразяване вече не става въпрос само за аритметика. Затова пък много по-трудно се изграждат истинските обществени мнозинства за действие. Те предполагат по същество или пасивен консенсус, или позитивно и обмислено съгласие. Те не могат да се основават на двусмисленост, какъвто е рядко случаят с електоралните мнозинства и още по-често – с противодействащите коалиции. Следователно те са по-крехки и летливи. Впрочем опитът показва, че за един политик е много по-лесно да изгуби гласове с неподходящи изявления, отколкото да спечели гласове чрез оригинални и смели становища. Така че суверенитетът на народа се проявява ефективно все повече като отхвърляща сила било чрез периодичното гласоподаване, било чрез постоянно реагиране срещу решенията на правителствата. По този начин една нова демокрация на отказа се наслаждава върху първоначалната демокрация на проекта. И се установява суверенитетът на налагащия вето народ. Демократичното правителство вече не се определя единствено от процедура на оторизиране и легитимиране. Негов съществен съграждащ елемент става постоянната конфронтация с различни категории вето, произлизащи от обществени сдружения и от политически или икономически сили. Оттук идва споделяната от някои идея, че политическите режими вече се характеризират не толкова от чисто институционалната си архитектура (президентска или парламентарна, двупартийна или многопартийна система), колкото от модалностите, според които условията за действие се определят от възможностите за блокиране от страна на различните действащи лица.

На трето място, съставна част на контрадемокрацията е набиращият сила *народ-съдия*. Най-видимо това се проявява в нарастващата намеса на съдебната система в политиката. Сякаш гражданите очакват от съдебния процес резултатите, които са изгубили надежда да получат чрез изборите. Прибягването до съда се вписва в рамката на неохотата на правителствата да откликват на исканията на гражданите. Засилването на впечатлението, че са глухи за очакванията на обществото (погазват принципа на отговор, *responsiveness*), води до по-голямо желание правителствата да бъдат накарани да дават сметки (принцип на отчетност, *accountability*). От *демокрация на конфронтацията* сме преминали към *демокрация на обвиняването*. Въз основа на тази констатация от двайсет години стана банално да се говори за въздигане на фигурата на съдията в политическия ред. Но с това се обхваща само ограничено измерение на проблема. Основното е да се вникне в *сравнителния анализ* на гласоподаването и съдебната присъда. Днешното предпочитание на присъдата добива смисъл само ако бъде отнесено към специфичните свойства на този акт като тип решение. Независимо дали става дума за условията за оправдаване, за формите на театралност или за вида отношение към единичното, процесът като процедура за обследване на едно поведение постепенно се налага като метаполитическа форма, смятана за по-висша от изборите, защото дава по-осезаеми резултати.

Така върху народа-избирател от обществения договор все по-активно се наслагват фигурите на народа-надзорник, народа-вето и народа-съдия. От това произтичат непреки начини на упражняване на суверенитета с неорганизирани от конституцията форми. Такъв суверенитет наистина може да се определи като непряк, в смисъл че е съставен от съвкупност от *ефекти*, без официално да произтича от някаква власт, нито да се изразява под формата на експлицитни решения, които биха могли да бъдат определени като политика. Електорално-представителната демокрация и контрадемокрацията на непреките власти следва да се разглеждат съвместно, за да се разбере в цялата ѝ сложност ефективната тенденция на обществено присвояване на властта. В тази по-широка рамка обичайната опозиция между реална и формална демокрация изглежда недостатъчна. От своя страна различаването единствено на преките и представителните форми на управление не изчерпва нещата. Тесните категоризации от този тип вече трябва да отстъпят място

на едно многообразно виждане на *демократичната активност*. Става възможно да се изработи разширена граматика на общото управление на мъжете и жените. Още в *Общественият договор* Русо „усложнява“ определението за гражданственост. Към едничкото право на глас той предлага да се добави правото да се изказва мнение, да се предлага, правото да се внася несъгласие, да се спори, правото на разискване¹. По-близо до нас, в едно класическо есе Албърт Хиршман предложи да се обогати речникът на колективното действие, разграничавайки *voice*, *exit* и *loyalty* (което може да се преведе като протестиране или изразяване на критически глас, отдръпване и одобрително безразличие²). Отчитането на контрадемокрацията води до разширяване на тази лексика с термини като бдителност, оценяване, натиск чрез разкрития, възпрепятстване, съдебна проверка. Настоящият труд е посветен главно на историята и теоретизирането на тези различни начини на изразяване на контрадемокрацията.

МИТЪТ ЗА ПАСИВНИЯ ГРАЖДАНИН

Тази перспектива променя фразеологията относно политическото участие, като подканя да се преразгледат честите приказки за охладняване към демокрацията. Наистина показателите за доверието на гражданите в политическите институции описват низходяща крива³. Отказът от гласуване се наблюдава като растяща тенденция в почти всички страни от двайсетина години насам⁴. Но тези

---

¹ *Du contrat social*, книга IV, глава I. В своите *Писма от планината* (7-о писмо) Русо подчертава в същия смисъл: „Правото на разискване, на мнение, на глас са три съвсем различни неща, между които французите не правят достатъчно разлика. *Delibérer*, значи да претегляш „за“ и „против“; *opiner* – да казваш своето мнение и да го мотивираш; *voter* – да гласуваш, когато остава само да се съберат гласовете.“ *Lettres écrites de la montagne*, Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, p. 833.

² Albert O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organisations and States*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1970.

³ Вж. Mattei Dogan (ed.), *Political Mistrust and the Discrediting of Politicians*, Leyde и Boston, Brill, 2005.

⁴ Вж. например данните, събрани от Jacques Capedevielle, *Democratie: la panne*, Paris, Textuel, 2005, и от Mark N. Franklin (et alii), *Voter Turnout and the Dy-*

показатели трябва да се тълкуват предпазливо¹ и най-вече в едно по-широко възприемане на промените в гражданското участие. Политическата наука отдавна се опитва да разпознава формите на „неконвенционално участие“, констатирайки тяхното увеличаване дори в моменти, когато урните могат да изглеждат по-пренебрегвани. Показателите за участие в стачки и демонстрации, подписването на петиции, формите на колективна солидарност в трудни моменти дават да се разбере, че не сме навлезли в нова епоха на политическа апатия и че е неоснователна представата за растящо отдръпване към личната сфера².

Затова е по-точно да се говори за изменение, а не за упадък на гражданствеността. В същото време се разнообразиха *съдържанията* на политическо изразяване, *векторите* на това изразяване и неговите *цели*. Успоредно с ерозирането на партиите се развиват групи за намеса (*advocacy groups*) и различни видове асоциации. Ролята на големите институции на представителството и договарянето намалява, докато се множат организациите *ad hoc*. По този начин

---

namics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

¹ Процентът на отказ от гласуване трябва да се разглежда за дълъг период, тъй като циклите на участие могат да зависят от характера на въпросните избори. Непосредствено след френския революционен период се забелязват силни колебания (Мишле пише, че „народът се е прибрал у дома“ през 1791, след като е гласувал масово през 1790 г.). Феноменът на *електорално непостоянство* също е съществен; затова би следвало по-скоро да се говори за „маршрути на участие“. Относно френския случай вж. François Héran, „Voter toujours, parfois... ou jamais“ („Гласуваш винаги, понякога... или никога“) в Bruno Cautrès et Nonna Mayer (éds.), *Le Nouveau Désordre électoral. Les leçons du 21 avril 2002*, както и François Clanché, „La participation électorale au printemps 2002. De plus en plus de votants intermittents“ („Участието в изборите през пролетта на 2002. Все по-често епизодични избиратели“), *Insee Première* № 877, януари 2003. Политическата наука различава също абстенционисти „в играта“ и „извън играта“.

² Сред пространната литература по въпроса вж. например Pippa Norris, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002. Вж. също Pascal Perrineau (éd.), *L'Engagement politique. Déclin ou mutation?* Paris, Presses de la FNSP, 1994, както и Lionel Arnaud et Christine Guionnet (éds.), *Les frontières du politique. Enquête sur les processus de politisation et de dépolitisation*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2005.

гражданите разполагат с много други начини освен гласоподаването, за да изразят своите жалби и оплаквания. Затова феноменът на отказ от участие в избори и на намаляващо доверие трябва да бъде поставен в разширен анализ на променящите се форми на демократична активност. Наистина гласоподаването е най-видимият и най-институционният израз на гражданствеността. Това е действието, което отдавна символизира идеята за политическо участие и гражданско равенство. Ала участието е комплексно понятие. То смесва три измерения на взаимодействието между народа и политическата сфера: изразяване, включване, намеса. *Демокрацията на изразяване* съответства на това, че обществото взема думата, на проявата на някакво колективно чувство, на формулирането на оценка за управляващите и техните действия или на отправяне на искания. *Демокрацията на включване* означава съвкупността от средства, с които гражданите се съгласуват и свързват, за да произведат един общ свят. *Демокрацията на намеса* е съставена от всички форми на колективно действие, за да се постигне желан резултат.

Демократичният живот се слобява от тези три форми на политическа дейност. Докато изборите по своя замисъл обединяват в едно различните видове гражданско съществуване (които съответстват и на различни „моменти“ от обществения живот) с желанието да ги представяват в споен и кондензиран вид по възможно най-безспорен начин, понеже е най-организиран и най-видим. В златния век на електоралното участие глобализиращото и интегриращо измерение на изборите освен това е вградено и в идентичностното им измерение: изборите са не толкова израз на индивидуално предпочитание, колкото проява на колективна принадлежност¹. От Андре Зигфрид до политическите социолози през шейсетте години на миналия век тази характеристика бива подчертана в многобройни трудове. В тази перспектива историята на демокрацията дълго време бива отъждествявана с процес на концентрация на политическото поле, в който продължителната борба за всеобщо гла-

---

¹ През шейсетте години на ХХв. политическата наука установява „Мичиганската парадигма“ (по името на университета, където са водени изследванията), показвайки, че избирателите не се определят въз основа на политическите си познания, които са оскъдни, а гласуват съобразно своята привързаност към определени групи, изградена в процеса на ранна социализация.

соподаване е едновременно средство и символ. Тъкмо в тази рамка трябва да се оценяват днешните видоизменения на демокрацията: електоралната демокрация безспорно е подронена, затова пък демокрациите на изразяване, на включване и на намеса са се развили и утвърдили. Следователно във всяко отношение приказките за пасивния гражданин са мит¹. Измененията на политическата активност вече се разглеждат в многобройни научни трудове, както и в една по-активистка литература. Но теоретичната концептуализация на тези феномени продължава да е неустановена. За това свидетелстват колебанията в терминологията при тяхното дефиниране. От десетина години политическата наука говори безразборно за поява на „неконвенционални“ политически форми, за нова „протестна политика“ (*protest politics*), за „неформална гражданственост“, описвайки многообразните прояви, които свидетелстват за появата на непознати видове политическа намеса и реагиране. И в света на непосредствено ангажираните активисти също се заражда нов тип речник. В обръщение се пускат изрази като „бурна левица“, „неправителствена политика“², „политика на управляваните“³. Започват да се използват понятия като антивласт или контравласт⁴, докато в много кръгове се прави нов прочит на трудовете на Мишел Фуко за модерната власт. Понятието контрадемокрация също трябва да се разглежда в тази перспектива. То може да даде както нов език, така и интелектуална взаимосвързаност на тези различни светове, предлагайки систематична рамка за описание на многобройните трансформации на съвременната демокрация; то ги интегрира, подреждайки ги в една обяснителна история на демокрацията.

---

¹ Би трябвало да се подчертае и фактът, че гражданите са по-добре информирани. Срв. данните, приведени от Etienne Schweisguth, „La dépolitisation en question“. – In: Gerard Grunberg, Nonna Mayer et Paul M. Sniderman, *La Démocratie à l'épreuve*, Paris, Presses de Sciences-Po, 2002, p. 56–57.

² Вж. например разработките на френските списания *Multitude* и *Vacarme*.

³ Вж. Partha Chatterjee, *The Politics of the Governed*, New York, Columbia University Press, 2004.

⁴ Вж. Miguel Benasayag et Diego Sztulwark, *Du contre-pouvoir: de la subjectivité contestataire à la construction du contre-pouvoirs*, 2e éd., Paris, La Découverte, 2002, и John Holloway, *Change the World Without Taking Power*, London, Pluto Press, 2002.